

Ігор Кривошея
Ірина Кривошея
м. Умань, Україна

Трансформації бунчукового товариства на етапі інкорпорації до складу російського дворянства в останній третині XVIII ст.

Бунчукове товариство як окремий чин та найвища категорія неурядової старшини остаточно оформилося на початку XVIII ст. протягом гетьманування І. Скоропадського. Сутність інституції «бунчуковий товариш» формувалася протягом тривалого часу, шляхом еволюції гетьманської влади та значного товариства військового. Бунчуковий товариш – це значний товариш військовий, який служив у сталому чині під бунчуком, вписувався до компуту бунчукового товариства, чим юридично визначалося призначення, підпорядковувався судово й адміністративно гетьману та центральним установам, виконував обумовлені традицією обов'язки та мав права й привілеї, характерні для еліти старшинського прошарку.

Кількість бунчукових товаришів у перших компутах часів І. Скоропадського, близька до сотні осіб, вказує на походження цієї спільноти з давнього гетьманського почту в сто значних козаків, відомого з часу Б. Хмельницького. Чин бунчуковий товариш формується саме тоді, коли служба під гетьманським бунчуком для визначеного числа (близько ста осіб) переходить на стабільну основу. Назва бунчуковий для цього рангу неурядової старшини усталюється в перші два десятиліття XVIII ст. До середини століття інститут бунчукового товариства досяг піку свого розвитку, а представники цього чину неурядової старшини закріпили за собою високий статус та належні привілеї.

Починаючи з 1764 р., з ліквідацією гетьманату, сутність інституту бунчукового товариства поступово еволюціонувала. Він втратив ознаки представника й виконавця гетьманської влади. Відтепер чин бунчукового товариша надавався Другою Малоросійською колегією за наказом її очільника графа П. О. Румянцева, генерал-губернатора Лівобережної України.

Призначення й керівництво бунчуковим товариством стало прерогативою цього органу та його керівника. Відтак доволі монолітна каста бунчукових почала розмиватися за рахунок надання чину абшитованого бунчукового товариша як винагороди за службу нижчим чинам, особливо через надання чину міським урядникам, насамперед, війтам великих міст. Разом із іншими чинниками це визначило зростання чисельності бунчукового товариства наприкінці існування козацької держави.

У 1764 р. фіксується єдина згадка про поділ бунчукового товариства на «первостатейних» і «второстатейних»¹. Мова йшла про зрівняння з першими земських суддів, а з другими – земських підсудків. Ця інформація засвідчує неоднорідність вищого чину неурядової старшини. У сфері юрисдикції зміни настали з 1763 р., відтепер бунчукове товариство як частина шляхетного стану судилося у відновлених земських і підкоморських судах. Генеральний військовий суд перетворився для верхівки неурядової старшини на суд другої інстанції, апеляційний.

Служба неурядової старшини завжди забезпечувалася з власних маєтностей. Всі функції бунчукових, особливо військова, були доволі витратними й для багатьох товаришів непосильними. Аналіз документів доводить майнову неоднорідність товариства, в якому з часом зростав відсоток незаможного прошарку і зменшувалася кількість найбагатших. Це засвідчує прискорену поляризацію в середовищі бунчукового товариства. Маючи різні статки, бунчукові товариші несли однакове службове навантаження, що приводило до розорення частини товариства. Сприяла цьому й служба кількох осіб з одного маєтку.

Функції бунчукового товариства в порівнянні з функціями інших чинів неурядової старшини вирізнялися складністю й відповідальністю, мали в переважній більшості керівний характер. Картина служби загалу бунчукових не

---

¹ Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под ред. Н. Василенка. – Чернигов : Изд. ред. «Земского сборника Черниговской губернии», 1902. – Вып. 2 : Экстракт из указов, инструкций и учреждений... : 1786 г. – С.12.

була однорідною. Еліта бунчукових товаришів мала нечисленні доручення з високим рівнем відповідальності. Переважна більшість товариства при значно нижчій економічній спроможності в зіставленні з верхівкою була завантажена завданнями.

За табелем 1763 р., в Гетьманщині служило 139 дійсних бунчукових товаришів та 39 абшитованих². Зі службового товариства казок не подало 13 чоловіків, отже, є дані про службовий стан 126 товаришів. Із них 78 осіб на той момент не мали доручень і перебували вдома. У порівнянні з 1751 р., коли з 203 товаришів мали доручення всього 24 товариша (12%), бачимо посилення службової зайнятості товариства. Для 48 товаришів (35% від загалу), що виконували певне навантаження, завдання розподілялися наступним чином: 14 бунчукових працювали в полкових рахункових комісіях; 12 брали участь у різних слідчих комісіях; 3 – перебували при Генеральному суді за вибором своїх полків; 3 – при полкових канцеляріях для розгляду різних справ; 3 – в «апробації» ревізій різних полків; 2 – в генеральній малоросійській рахунковій комісії; 2 – в експедиції генерального осавула Жоравки для збирання казок з усіх малоросійських чинів; 2 – відбирали землі, належні до Гадяцького замку; 2 – в експедиції будівництва Батуринаського; 2 – в прикордонних польських комісіях та по одному: в економічній гетьманській канцелярії; відповідальний за лагодження мостів і гатей по всій Малоросії; на посаді вйта; при сотенній стрілецькій команді. Бунчуковий товариш Чернігівського полку В. Кричевський виконував одночасно три доручення: збирав гроші для дружини померлого б. т. Дорошенка; збирав волів та брав участь у слідстві в сотні Ройській про заволодіння значковими товаришами Мокрієвичами козацьких ґрунтів. Тобто в 1763 р. в товаристві, що мало доручення, переважна більшість перебувала при рахункових комісіях різного рівня та в слідчих групах. Разом це 28 осіб. Ще шестеро виконували судові функції на полковому й генеральному рівнях. Отже, в 1763 р. бунчукові товариші виконували в межах судової функції – 18 доручень, в межах господарсько-фінансової – 17,

---

² ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 17000. – Арк. 76-78.

адміністративної – 11, дипломатичної – 2. Невдовзі саме бунчукові товариші очолюватимуть більшість полкових рахункових комісій: в 1773 р. з 10 полків у 6 (стародубську полкову рахункову комісію очолив б. т. Іван Миклашевський; переяславську – б. т. Михайло Гриневиц; прилуцьку – б. т. Костянтин Маркович; лубенську – б. т. Михайло Оріховський; чернігівську – б. т. Петро Григорович; ніжинську – б. т. Степан Левицький)³. Ситуація зі службою вищого рангу неурядової старшини відчутно змінилася після 1764 р. Зайнятість бунчукових зменшилася, що дозволяло товариству при бажанні претендувати на уряди та виборні посади.

Бунчукове товариство все більше перетворювалося на чиновників, наближуючись за статусом, правами і привілеями до російського дворянства. Ознакою часу стало своєрідне відновлення давніх традицій значного товариства військового. Чини неурядової старшини другої половини XVIII ст. поступово знову почали набувати рис звання. Якщо до 60-х років з призначенням бунчукового товариша на уряд його викреслювали з компуту бунчукових, то тепер бунчукові, числячись у компуті, стали займати різні посади. Особливо принадними для бунчукових товаришів на новому етапі були посади суддів у відновлених земських і підкоморських судах. У 1765 р. Друга Малоросійська колегія видала указ про призначення земських чиновників з числа бунчукових і військових товаришів⁴. Діючі бунчукові товариші паралельно займали уряди полковників, полкової старшини і сотників⁵. Документи початку 80-х років рясніють поєднаннями чину бунчукового товариша та нових чинів і виборних посад, таких як колезький асесор, предводитель шляхетства⁶, дворянський засідатель, губернський секретар, судовий засідатель, земський справник

---

³ Месяцеслов и роспись чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова 1773. – СПб. : Типография Имп. АН, 1773. – С. 189.

⁴ Струкевич, О. К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х років XVIII ст. : (політико-адміністративний аспект проблеми) / О. К. Струкевич ; НАН України, Інститут історії України. – К. : [б. в.], 1996. – С.61.

⁵ ЦДІАК України. – Ф.54. – оп.1. – Спр. 2966. – арк.1; Там само. – Спр. 2968. – арк.1; Там само. – Спр. 3404. – арк.2; Там само. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.78. – арк.5; Там само. – Ф.763. – Оп.1. – Спр. 687. – арк.62.

⁶ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów, Rps. PAN Kr.273, mf. 25651. 96 k.

певного повіту⁷. При відкритті намісництв бунчукові обиралися: засідателями совісного суду, верхнього земського суду, засідателями губернського магістрату, повітовими судьями, засідателями повітових судів, капітанами справниками земських судів⁸, також розправними судьями нижніх розправ⁹, комісарами округів¹⁰, предводителями округ¹¹. Сама можливість обіймати такі виборні посади для всіх чинів неурядової старшини означала в тодішніх реаліях зрівняння її в правах з російським дворянством¹².

З часів Другої Малоросійської колегії, коли уряд гетьмана був ліквідований остаточно, бунчукове товариство як втілення гетьманської влади, колишні його підлегли і основні виконавці волі, опинилися поза справами. Поступово колегія залучала до служби представників вищого прошарку неурядової старшини через надання їм посад у своїх структурах. Такі пропозиції були привабливими для бунчукових з кількох причин. Насамперед, вони передбачали фіксовану річну оплату¹³. Не менше важила й кар'єрна вислуга, що, врешті, винагороджувалася отриманням російського чину з гарантованим спадковим дворянством. Одночасно ця елітна і ще недавно доволі замкнена група почала розмиватися за рахунок посиленого надання Другою Малоросійською колегією чину бунчукового товариша в абшит різним урядникам. А особливо наданням чину бунчукового міщанській верхівці. Якщо у попередній період бунчукові товариші, які посідали уряд війта, були рідкістю

---

⁷ ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп.1. – Спр. 86. – Арк.3-11; Там само. – Ф. 1539. – Оп. 2. – Спр. 78. – арк.2.

⁸ ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп.1. – Спр. 110.

⁹ ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп.1. – Спр. 209а. – 6 арк.; Там само. – Оп.4. – Спр. 194. – 9 арк.

¹⁰ ЦДІАК України. – Ф.763. – оп. 1. – Спр. 683. – арк.15.

¹¹ ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп.4. – Спр. 212. – 11 арк.

¹² Путро, А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. : (некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития) / А. И. Путро. – К. : Выща школа, 1988. – С. 91-92.

¹³ Струкевич, О. К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х років XVIII ст. : (політико-адміністративний аспект проблеми) / О. К. Струкевич ; НАН України, Інститут історії України. – К. : [б. в.], 1996. – С. 58-59.

(П. Тернавіот у Ніжині)¹⁴, то тепер міські урядники великих і багатих міст все частіше отримували звання бунчукових товаришів¹⁵.

Про певне випадання бунчукового товариства, як окремої категорії неурядової старшини, з поля зору Малоросійської колегії свідчать різноманітні формулярні списки про службу з полків. Ретельно заносючи весь особовий склад урядників полку, військового і значкового товариства за кожен третину року, укладачі формулярів випускали бунчукових. Вони фіксуються лише у випадках, коли посідають одночасно якийсь уряд, часто уряд сотника чи полкового осавула¹⁶. Це засвідчує високий соціальний статус товариства, спільноти з невизначеним на той час адміністративним підпорядкуванням, через що чиновники намагалися бунчукових «не помічати».

Протягом останніх десятиліть існування козацької держави бунчукові товариші поступово перетворилися на чиновників вищого рівня, не обтяжених службою, безперечних носіїв шляхетської гідності, які легко отримали в 80-х роках російське дворянство. У 1782 р. в намісництвах склалися списки дворян, в яких всіляко підкреслювалася їхня шляхетність. Шляхта, яка не числилася серед дворянства, вписувалася в них окремо. У такі частини списків бунчукові товариші потрапляли нечасто. Дворянство в документі поділялося на кілька розрядів згідно з їх правами й обов'язками: право обирати й обиратися, лише обирати, лише бути присутніми на засіданнях і т. д.¹⁷.

Після 1782 р. остаточно розділилися військові й цивільні функції неурядової старшини. Відтепер, коли за службу почали платити, нарешті, відійшов у минуле напівфеодальний принцип служби бунчукового товариства з власної маєтності. Лише частина бунчукового товариства прагнула

---

¹⁴ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 17000. – Арк.78.

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп.1. – Спр. 218. – 75 арк.; Кривошея, В. В. Козацька еліта Гетьманщини : [монографія] / В. В. Кривошея. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 340

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф.54. – оп.1. – Спр. 2966. – арк.1; Там само. – Спр. 2968; Там само. – Спр. 3404; Ф.193. – Оп.1. – Спр. 78. – Арк.5; Там само. – Спр. 267. – 56 арк.; Кривошея, В. В. Козацька еліта ... – С. 340.

¹⁷ ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп.1. – Спр. 86. – 14 арк.; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф.І. – Спр. 66706-66718. – 57 арк.

продовжувати військову службу. У 1783 р. про таке бажання заявили 5 б. т. Ніжинського полку, 7 – Стародубського, 5 – Лубенського, 10 – Прилуцького (і ще 4 перейшли на цивільну службу), 2 – Переяславського, 10 – Гадяцького та 9 – Миргородського¹⁸. Дуже складно підрахувати загальну кількість бунчукового товариства в полках Гетьманщини на початку 80-х років. Хоча здавалося б, маємо для цього багато формулярних і послужних списків, зведених табелів, що склалися Другою Малоросійською колегією, а потім намісництвами. Дані про вищу категорію неурядової старшин розповзалися по різних відомостях, сам склад товариства залишався плинним, а документи часто містили суперечливу інформацію. У 1775 р. в Стародубському полку налічувався 21 бунчуковий товариш та 7 абшитованих¹⁹. Л. Окіншевич повідомив чисельність бунчукового товариства 1782 р. у трьох полках: Київському (4), Лубенському (4) і Ніжинському (17)²⁰. Очевидно, що це не все бунчукове товариство згаданих полків у 1782 р. Якщо в традиційно нечисельному товаристві полку Прилуцького було в 1783 р. 14 бунчукових, у Гадячі 10 і в Миргороді щонайменше 9, і це лише бажаючі продовжити військову службу²¹, тоді в Лубенському, що до середини століття наздогнав найбільші за кількістю полки, ніяк не могло бути 4 товариша. Та й для Ніжинського число 17 виглядає малодостовірним. Дані протягом року кардинально змінювалися. У Прилуцькому полку в 1782 р. налічувалося 8 бунчукових²², а у 1783 р. – 14.

Після остаточної ліквідації Гетьманщини чин бунчукового товариша продовжував функціонувати, й кількість товариства навіть зростає. Візьмемо для прикладу товариство колишнього Переяславського полку. У 1782 р. в полку налічувалося 4 бунчукових товариша, які не бажали продовжувати військову

---

¹⁸ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.2. – Спр. 541. – 44 арк.

¹⁹ Панащенко, В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині / В. Панащенко // Істину встановлює історія : зб. на пошану Ф. П. Шевченка / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2004. – Т. 2 : Наукові студії. – С.300-302.

²⁰ Окіншевич, Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окіншевич // Записки наукового товариства імени Шевченка. – Мюнхен : Заграва, 1948. – Т. CLVII : Праці Історико-Філологічної Секції. – С. 80.

²¹ ЦДІАК України. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 541. – Арк. 2, 24, 28, 31.

²² ЦДІАК України. – Ф. 204. – оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 2–3.

службу й 7 товаришів, які цього прагнули²³. Тобто всього 11 діючих бунчукових. При складанні описів Київського намісництва чиновники послуговувалися цим традиційним козацьким чином для позначення власників володінь. Всього в 1787 р. володіння на теренах колишнього полку мав 31 бунчуковий товариш²⁴. Причому зі складу товариства 1782 р. залишилося 9 осіб. Вірогідно, що на той момент чин бунчукового отримала в абшит значна кількість старшини. І це не дивно, зважаючи на те, що саме чин бунчукового слугував гарантованим пропуском до лав російського дворянства. Залишається лише питання про кількість носіїв цього чину в інших полках. Якщо так зросло число в полку, де завжди була невелика кількість бунчукових, скільки ж тоді мало бути у цей час представників вищої категорії неурядової старшини на теренах колишніх Ніжинського чи Стародубського полків? Фактично чисельність бунчукового товариства зростала до 1784 р., коли царським указом було остаточно припинено надання козацьких чинів.

На початку 80-х років XVIII ст. бунчукові товариші на цивільній службі отримували, як правило, чин колезького асесора, на військовій – прем'єрмайора²⁵. Традиція надання бунчуковому товаришу чина колезького асесора склалася протягом попередніх 15 років²⁶. Надання саме цього чину визначалося аспектом отримання з ним спадкового, а не персонального дворянства. Так як інкорпорація бунчукового товариства до складу російського дворянства не викликала запитань у російської адміністрації, для козацької старшини надійною була така схема: для початку треба було отримати чин бунчукового, далі подати прохання про присвоєння цивільного чину у винагороду за службу чи для продовження служби, при цьому остаточне рішення приймав Сенат. Як правило, Сенат бунчуковим надавав чин колезького асесора, що у 80-х роках в Гетьманщині було загальновідомо. Візьмемо справу 1786 р., що містить

---

²³ ЦДІАК України. – Ф.54. – Оп.2. – Спр. 535. – 5 арк.

²⁴ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – К. : Наукова думка, 1989. – С.237–278.

²⁵ ЦДІАК України. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 2994. – арк. 2; Ф.193. – Оп.1. – Спр. 1393. – 20 арк.; Там само – Спр. 1410. – 128 арк.; Кривошея, В. В. Козацька еліта ... – С. 342

²⁶ ЦДІАК України. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 2683. – 11 арк.

формулярні списки чиновників 8-го класу в Київському намісництві (клас забезпечував спадкове дворянство). У справі вписано 29 колезьких асесорів, з них 19 осіб (66%) отримали чин, будучи бунчуковими товаришами²⁷. Зауважимо, що четверо з них чином бунчукового були нагороджені за службу бурмістрами. Службова кар'єра інших перед отриманням чину бунчукового включала традиційні сходинки значкового і військового товариша або сотника чи полкового старшини. У 1785 р., коли на українські землі було поширено дію царської Жалуваної грамоти дворянству, за бунчуковим товариством закріпилися дворянські права та привілеї. Отже, після 1782 р., а особливо з 1785 р., бунчукове товариство могло вибирати: продовжити військову або цивільну службу на кардинально інших засадах, тепер з оплатою за службу, чи жити у власному маєтку як дворяни, не служачи взагалі. Остаточно право на дворянство визнано за бунчуковими і військовими товаришами та їх нащадками у 1835 р.²⁸.

Анотація

Розглядається трансформації бунчукового товариства на останньому етапі існування Гетьманщини. Розкриваються зміни сутності інституту бунчукового товариства після ліквідації гетьманату, еволюція функцій елітної групи неурядової старшини, зміни юридичного підпорядкування, шляхи входження товариства до складу російського дворянства.

Ключові слова: неурядова старшина, бунчуковий товариш, посада, чин, функції, дворянство, Гетьманщина.

---

²⁷ ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп.1. – Спр. 218. – 75 арк.

²⁸ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). – СПб., 1835. – Т. 10. – № 7976 (20.03.1835); Когут, З. Російський централізм і українська автономія : ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / Зенон Когут. – К. : Основи, 1996. – С. 193, 208–225; Когут З. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство / Зенон Когут // Коріння ідентичності : студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К. : Критика, 2004. – С. 46–79. Миллер, Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии : превращение малорусской старшины в дворянство / Д. Миллер // Киевская Старина. – 1897. – № 1. – С. 1–31 ; № 2. – С. 188–220 ; № 3. – С. 351–374 ; № 4. – С. 1–47.; Окіншевич, Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окіншевич // Записки наукового товариства імени Шевченка. – Мюнхен : Заграва, 1948. – Т. CLVII : Праці Історико-Філологічної Секції. – С. 170;